

1990 – 2000 чыллардагы хакас литература

1990-2000 чыллардагы хакас литературасы – ол ирткен чүс чылның 80 чылларының ікінчі чардыгынаң пасти пүүнги күнге читіре пазылған хоос литература тоғыстары. Пу чылларда өөнінде чоохтар, улуғ чоохтар, очерктер, драма ойыннары пазыл парғаннар. Кибеллег чыындылары сыххлааннар.

Хакас литературасының сарыхтары тилипче. Иди драматургияда пастап ла наа сарыхтыг ойыннар төрееннер:

- чобалыстыг ойыннар: А. Чапрай «Абахай Пахта» (1990), «Ах сабдар аттыг Чанар Хус» (1991);

- тархынныг драма ойыннары: Карим Чако «Чиңісханның хынызы» (1994), «Чалынныг отгың харах чазы» (1995), В. Г. Шулбаева «Хан Мирген» (2013), А. Кызласова «Ада чирі» (2007), А. Асочаков «Хаңза пиг» (2011);

- күлкістіг паза чобылыстыг көннiлiг ойыннар (трагикомедия) (И.П. Топоев «Ахчаның айналыг күзі» (1998), Ю. Топоев «Түгенчі хан» (2003));

- хормачы тайма ойыннар (Ю.Г. Топоев «Алыптар» (1998), «Алаамдырлар» (2002));

- хайхастыг ойын (С. Том паза А. Трай «Алтын іңе», 2012). *Драма* сарыгы пиктелче. Мында А. Чапрайның («Ах пуға» (1991), «Хуу хат –Тағ хызы» (1996),

- психология драмасы: А. Чапрайның «Хуба күскүдегі түс»), В. Шулбаеваның «Тирең кичігде» (1990), «Сакура алчасчатханда» (2003), ан.п.

Драматургтар ойыннарда удаа чон фольклорының поэтиказына төстене, өөнінде чон чуртазын, аның кибірлерін, тархынын, чуртас ондайлары алысчатханын паза алынча кізінің сағыс-көңнін чарытчалар.

И. Топоев поэзының драматургиязында («Пыромны таста») тиксі Россия театрларына алғым тарап парған «наа драма» тіп чөрімге теелче. Наа драма амғы тустағы аймах сидіксіністерні көзідерге күстенче, че кізі удаа ол сидіксіністерні пөк полбин парча.

Хакас литературасында 1990 чылларда Александр Чапрай (Александр Иванович Котожеков) поэзының чайаачы тоғыстарынаң сабланған. Өөнінде ол

драма ойыннары: «Абахай Пахта» (1990), «Ах сабдар аттыг Чанар Хус» (1991), «Ах пуга» (1994), «Хуу Хат – Таг хызы» (1996), «Чуртас харабааны» (2005), «Хуба кўскўдегї тўс», ан.п.

Александр Чапрай поэзияның драма ойынында удаа пос чонның мифологиязынзар паза аастағы поэзиязынзар айланча. Иди аның саблан парған «Абахай Пахта» чобағлығ ойыны ідөк хакас чонның Абахай Пахтадаңар кип-чооғына төстенче. Андағох оңдайнаң пазылған «Ах сабдар аттыг Чанар Хус» ойын.

Чонның кипке кірген чоохтары постарының өөн сағыстарынаң драма ойынына уғаа киліскектер. Уламох чобағлығ ойынға: пилен полта паза пилен матыр пар нооза. Анда чонның сағызындағы тоозылбас-парбас сурығлары турғызылчатхан үчүн полча. Абахай Пахтадаңар кип-чоохты прайзы даа пілче, төлдең төлге чоохтап турчалар. Анда моол чаачызы хасхыр парыбысхан абахай хакас хыстаңар чоохталча. Абахай Пахта, аннаң чуртирға хынмин, пос чиріне сағынып, тисче. А. Чапрайның драма ойынында даа пу сағыс өөніне чатча: пос чирі, пос чоны, төреен тіл уғаа аарлығлар аның матырына. Ойын хоостыра Абахай Пахта, алты чыл моол чирінде чуртап, Бахтыйдаң төреен палаларын суғаа тастаттырып, чирінзер тисче. Пахтаның сағызынаң, кізінің прай даа нимезін пылазып аларға чарир: пос оңдайлығ чуртазын, часказын, хынған кізізін, чирін, че төреен-өскен чир-суға хынысты хақан даа пылас полбассың. Ол кізінең прай чирде хада нооза – чүреенде, сағызында. Аннаңар драма ойынында төреен чир-суғның омазы пасталғаннаң тоозылғанча хызыл чіпнең өтіре тартылча. Пахтаның сағызынаң, төреен чир-суғда чуртааны ла кізее часка пирче. Пахта пос чирінің танычаан, чахайахтарын, пос чонының чооғын истерге сағынча.

Пахта драма ойынында – Хоңыр пигнің хызы, ол олаңай ла чоннаң сыхпаан, аннаңар ол пос оңдайлығ пик чуртасха ізенген, че моол чаачызынаң аны пабазы даа, аның чаачылары даа позыт полбинчалар: пиг поэзияның хызының үчүн чонын чаанаң ыспинча, чонын, чаачыларын хайраллапча. Хайирке, Пахтаның хынғаны, чаачылар сурып, Пахтаны поэзиядаңарға парарға

сағынча, че Хоңыр пиг аны, ыспинча паза, хыйалға кір парбазын тіп, пиктеттір салча. Хоңыр пиг пос алынча чобалча, хызын сағынып, че чонын үреттірбинче. Пахтаның пабазының омазында автор хыйға, пик сағыстығ, ырах көрчеткен пигні көзіт салған.

Абахай Пахтаның омазы прай пүкүле поэтынаң төреен-өскен чирге хыныснаң палғалыс парған. Драматург А. Чапрай драма ойынында анзын амғы хығырығчыларның сағызында уламох чарых идерге күстенче. Пахтаның пос чиріне сағынғаны, алты чыл чуртап, үс пала даа тапхан соонда иртпинче. Ол моол чаачызына, Бахтыйға, хын полбинча, аның чиріне дее көнік тее полбинча. Бахтый, тізең, драма ойынында махача чаачы чили хоосталча, Пахтаға прай чүреенең дее хынча тирге чарир, че Пахта анда ыырчыны көрче – ол аның чиріне чаанаң килген паза аның чуртас-часказын, паба-ічезінің, Хоңыр пигнің паза Хучунның, хынған оолғының Хайырғастың чуртазын сайбап салған нооза. Пахта прай поэтынаң Бахтыйның чуртас оңдайларына тоғырланча: оларның кип-азаан кизерге хынминча, оларның чиистерін чибинче, үлүкүннерін тутпинча, пис-алты чыл аның кізілерінең сөс алыспинча. Бахтый аны сүректөп килген. Ол тоғырланча, че поэтып полбинча, аны прай чирде китепчелер, палаларын ағаа пирбинчелер. Пахта көйтүктөніп тизерге сағыс тудыбысча. «Той идербіс, – тіпче, – алты чыл чуртап тойыбыс полбаан». Бахтый өрінче, Пахтаның чазыт сағызын сизінминче. Той соонда прайзы узуғлапчатханда, ол чирінзер чолға сыхча. Пахта улуғ суғны кисче (суғ кискені удаа мифологияда паза фольклорда даа улуғ алызығларнаң палғалысча) – анзы пір дее нимені нандыр полбазын таныхтабохча. Пахта, улуғ суғны кизіп алып, Бахтыйнаң чоохтасча, палаларыңны суға таста, анаң айланам тіп. Бахтый аны айландырар үчүн ідөк итче, че сағыс алынғанда, прай нима орай. Пахта, чирінзер чидіп, пабазына кискен тулуңнарын Бахтыйның адының хузуриина палғаттырып, атты поэтыдыбысча. «Ат ибінзер чол табар», – тіпче. Тулуң кискені драма ойынында ідөк ипчі кізінің үлүзінің үзілгенін таныхтапча.

Палаларын мында артыс салза, олар Пахтаның чирінзер чаанаң килерге айабастар, хада апарыбысса, Бахтый оларны хайди даа сүріс килер, Пахтаның

чонун илет салар. Пахта чоохтапча: *«Я, минің паарымнаң сыххан палаларым... Минің паарымнаң... Минің паарымнаң даа сыххан ползалар, минің палаларым ма?.. Палаларым оларның чоогынаң өсчелер, оларның оңдайынаң полчалар... Минің тілім пілбинчелер, минің чонымның кибірін оңарбинчалар... Ол минің палаларым ма?»*

Палаларын айап, чобалча ол. Чобалыстығ ойында Пахтаның сыыды пирілче. Автор сыыт пастыра матырының улуғ чобалызын көзітче. Иди Пахта Бахтыйдаң өдіс алча. Паза ол пілче – ағаа даа чуртас чоғыл. Пос чиріне ле чидерге паза анда «чахайах таа, от таа полып, өзерге» сағыс тутча ол. Иди драмадағы Пахтаның омазы кип-чоохнаң пик палғалысча. Паза драманың тілі андағох – эпос тіліне чағын. Автор удаа чонның аастағы поэзиязының тіліне айланча, матырларның чооғы оларның олаңай ла нимес кізілер полчатханын іле көзітчелер: *Пу ах хар осхас ах сырайлыг хыс тогасса, пу хызыл хан осхас наахтыг хыс учураза, аларга ол хысты; Кизек чонның ханы-пигіне, Чеңе хоңтайчының матырына, Талчин тайчының оолгына, Бахтый тайчаа апсахха парарзың ма?; Хоос чоохтыг нанчың пар, ачыг тілліг хозончың пар.*

Мында ідөк хор араласча. Ол полчатхан киректерні чарытча паза ағаа көп тузалығ орын пирілче, ол авторның көрізін дее чарытчатхан матыр тирге чарир.

«Абахай Пахта» «Читіген» театрның сценазында пір ле хати турғызылбаан, көрігчілернің көңніне тың кірген.

Чобалыстыг ойын – драманың уғаа сидік, чарасчаа чох талазығлығ, удаа матырның өлімінең тоозылчатхан көрімі. Чобағлығ ойында чонның тархынындағы өзізінің тузалығ талазығлары, матырның чуртаста иң кирек нимені итчеткені хоосталчатханнаңар, аның матырлары андағох илбек сағыстығ, хатығ сындырлығ полчалар.

Прозада даа наа сарыхтығ хоос тоғыстар төрееннер. Оларның аразында саблығ кізілерденер пазылған *эссе-очерктер* (Каркей Нербышев «Көрчем, доктор» (2005), А. Е. Султреков «Мыкайла» (2009), «Чиңіс өрінізі (2014), ан.п.), *хайхастыг чоох* (Л. В. Костякова «Сымбыл сынның хыйғызы» (2010), *тархыннаңар очерктер* (О. Шулбаев «Ханға пурлуххан түлгү чылы» (2003),

«Абек» (2013)), ан.п.

Пу чылларда пазылған хоос тоғыстарның темаларынаңар паза пазылған оңдайларынаңар чоохтаза, таныхтирға кирек, амғы авторлар тархынзар даа айланчалар, пүүнги күннеңер дее сағысха тўсчелер, чон кибірлерінеңер дее хынып пасчалар.

Олох туста хакас литературазында улуғ пүдістіг проза произведениелері чарыхха сыхханнар. Оларның аразында *Андрей Андреевич Халларовтың, Дмитрий Иванович Чанковтың, Олег Петрович Шулбаевтің* хоос тоғыстарын адирға чарир. А.А. Халларов «*Чазыттыг чалаң*» роман пазып пастаан, че тооспаан.

1993–1994 чылларда «Хан тигір» альманахта Д. И. Чанковтың «*Палиим ам даа сыстапча*» улуғ чооғы сыххан. Аның хыныг полтазы, үгредігліг сағызы, пай тілі көп хығырығчыларның хайиин тартхан.

2005 чылда Д.И. Чанковтың хоос произведениелері, піріктіріліп, пір чыындыда сығарылғаннар. Ол адалған «*Торғайах табызы*». Андағ полтыр «*Палиим ам даа сыстапча*» улуғ чоохтың сын ады. Аның өөн темазы іценің омазына чарыдылған, олох туста анынаң палғалыстыра чуртастың аймах сарилары хоосталчалар: пастағы көөленіс, чаа чоллары, чон кибірлері. Іценің омазы улуғ чоохты өтіре парча. Иң паарсастығ сөстернең ічезіне улуғласты читіріп, өөн матыр позының хақанох иткен пырозын сыыраттарда искірче. Аннаң андар чоох изерістіре иптiг апарылча, хығырығчының алнында матырның чуртазы олған тузынаң сығара чаа тоозылған тусха теере иртче.

Улуғ чоохты тиксі көр килзе, аны кееркестіг произведение тіп санирға чарир. Анзы улуғ чоохтың өөн сағызынаң даа, тілінең дее палғалыстығ. Хығырығчыны аптапча авторның чалахай көңні, төреен чирінеңер сағызы: «*О-о төреен чирім! Ёр көрбедім мин сині. Хайда даа чөрзем, хақан даа хараамда полчазың. Хорлап ахчатхан сууцаамның үнін исчеңмін, аалдагыларымның омаларын көрчеңмін. Андағ аарлыг, чагын полтыр кізінің төреен-өскен чирі. Ол уламох аарлыг полчаттыр, хақан син ырах чирде чөрчетсең, агаа хоза, чиріңзер айланары ікінчiлестіг полчатса. Аннаңар пос чиріңзер айланганы – ол улуғ*

часка, иң улуғ өрініс».

Пос чоңының аймах киби́рлері улуғ чоохтың страницаларында ідөк чарых хоосталчалар. Чиит улусха чапсых полар иргі киби́рлернең танызары: үлүкүн тузындағы, от тоғызындағы, ан. пасх. Улуғ чоохтың өөн сағызы аның халғанчы чолларында чарыдылча:

«Улуғ көөленісті сынабаан, аны пілбеен кізі – хынысты читіре паалап полбас.

Ічедең чара чуртап, сидіктерні тобырбаан кізі – ічее читіре паарсап полбас.

Ада чир-суун арачылап, чуртазын даа айабин, чааласпаан кізі – Ада чир-суу нима полчатханын пілбес тее, арса».

Мындағ тирең сағыстарнаң тоозылча *«Торғайах табызы»* улуғ чоох. Автор произведениезін пір туста чаачы, үгретчі паза чайаачы кізі чіли пас салған. Аның чуртас хоостыра төреен сағыстары төлдең төлге чуртир.

О.П. Шулбаевтің *«Ханга нурлуххан тұлғу чылы»* очеркі 2003 чылда сыххан. Аның алнында ол кизекти «Хакас чирі» газетада чарых көрген. Пу произведениеде наа тема көдірілче. Ол пыро чох чарғылатханнарның үлүзі. Авторның сөстерінең, улуғ чоох чарыдылча *«Иреелестіг үлүске урунган аарлыг агамның, Андрей Данилович Шулбаевтің (Албынахтың), чарых хумартхызына»*. Улуғ чоохта отыс чылларда полған хорылыстаңар чоох парча. Ол киректер Хакасияның аймах орыннарында иргчелер, че өөнінде Тлацах аалда, Таштыпта паза іскеркі заставада. Іди автор сынында полған нимелердеңер, сынында чуртаан кізілердеңер хоос істезіг апарча.

Он палазын азахха турғызар үчүн, хол ла күзінең пик хоныхха читкен Албынах, тик чирдең чон ырчызы чіли пыроладып, 1938 чылда, тұлғу чылында, атысха чарғыладыбысхан. Аның матыр істеніс чолы постаң тузынаң сығара халғанчы күніне читіре чарыдылча. Аның палалары пабазының адына турыстығ өскеннер. О.П. Шулбаев ағазының, пабазының, оларның харындастарының оңнығ киректерін, ах сағыстарын чонға читірче.

Очерктің өөніне пір кізінің чуртас чолы алылған даа полза, мында ол

тустағы тиксі чонның үлүзі көзиділген. Аалдағы чонның хонии, аңчылар кибірлері, аймах кизілернің ондайлары киртістіг паза хоос чарыдылчалар. Авторның тілі тирең сағыстығ, иптіг, пай. Чир-чайаанның омазы аалдағы істеніснен палғалыстыра хоосталча. Иргі паза диалект сөстері килістіре тuzаланылчалар.

Хакас литературазы ідөк пу чылларда тиксі Россияның литературазына төстене, аның наа чозахтарын көрглепче, оларға нандырча. Анзы искусствонның паза чуртастың пик палғалыстығ полчатханын таныхтапча. Иди 1990 чылларда хакас литературазында пастап ла авангардизмнеңер, модернизмнеңер чоох апарыл сыххан. Ол Сибдей Томның «Илбек чазы – Великая степь» чыындызынаң палғалыстығ полған. Авангардизм, модернизм постарының өөн сағыстары хоостыра искусствода пиктел парған кибірлерден тоғырланыс чили пүтчетселер, Сибдей Том поэзияның чыындызынаң «Түрк авангардынаңар» чоох апарча. Ол түрк тілліг чоннарның литературазы, хоос сөзі ам даа чиит тіп санапча, ол тілленең көп пазарға хығырча.

Паза сағамғы хакас литературазы тиксі Россияның чоннарының литератураларыох чили ікі тілнең тиліп одырча. Хакас писательлер удаа орыс паза хакас тілінең пасчалар.

Литература

1. Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературазы. 11 кл.: тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2016.
2. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
3. История хакасской литературы. - Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. - 278 с.